

КУЙБИДА

Віктор Віталійович,

канд. біол. наук., доцент каф. біології,
директор Ін-ту фізичного виховання
та природознавства
ВДНЗ «Переяслав-Хмельницький
держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди»
(м. Переяслав-Хмельницький)

**НАРОДНІ ГЕРПЕТОНИМИ: СТАНОВЛЕННЯ, КЛАСИФІКАЦІЯ,
ЕТИМОЛОГО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ**

У статті розглянуті етимологічно-прозорі народні назви плазунів: проведений аналіз становлення систематичних назв, їх взаємозв'язку з топонімами і антропонімами, класифікація, зроблений етимолого-систематичний аналіз 35 наукових і 75 народних герпетонімів.

В статье рассмотрены этимологически прозрачные народные названия рептилий: осуществлен анализ становления систематических названий, их взаимосвязи с топонимами и антропонимами, классификация, осуществлен этимолого-семантический анализ 35 научных и 75 народных герпетонимов.

The article deals with etymological folk names of reptile: reviewing the analysis of the systematic names of formation, its correlations with toponyms and antroponyms, classification, etymological semantical analysis of 35 scientific and 75 folk herpetonyms.

Актуальність дослідження. Видатний український вчений, організатор біологічної науки та освіти О.А. Яната відмічав, що український народ, проживаючи багато віків на своїй території, наскільки зблизився з довкіллям, що створив справжню скарбницю самобутньої номенклатури, яка віддзеркалювала його історію, побут, забобони і вірування [11]. Українська народна думка, виражена в народній мові має потужний пласт матеріалу для абстрагування, багато фразеологічних зворотів, які можна було б використати і в науковій мові, замість того, щоб вигадувати штучні, неприродні. Частина

народних назв плазунів тісно пов'язана з антропонімами, географічними назвами, міфами, легендами, замовляннями українського народу [6]. Народні герпетоніми (від гр. *herpeton* «плазун») увібрали і разом з ними передаються від покоління до покоління знання про видовий склад плазунів, особливості будови, живлення, розмноження, екології тощо. Через недостатній науковий аналіз проблеми цей матеріал у навчальному процесі використовують лише епізодично, хоч його актуальність не викликає сумніву.

Найбільший вклад у становлення української народної герпетологічної номенклатури зробив відомий природознавець, педагог і філолог, автор перших шкільних підручників українською мовою з природничих наук І. Верхратський. Він один із перших працював над українською природничою термінологією і у відомій роботі «Початки уложення...» з 1864 по 1879 рр. опублікував списки наукових латинських та відомих народних назв плазунів, дав деякі коментарі до їх походження [1]. Велику наукову цінність має «Словник зоологічної номенклатури», створений співробітниками Інституту Української Наукової Мови УАН та виданий як проект у 1927 році. Упорядкували частину II, яка присвячена теріонімам, герпетонімам та батрагонімам М.Шарлемань і К Татарко [10]. Для представників цих двох класів тут подані 212 наукових назв земноводних та плазунів та біля 400 народних назв. Поширення народних герпетонімів Закарпаття успішно вивчав І. Турянин [9]. Чимало народних назв плазунів опубліковані у етимологічному словнику української мови [4] і походження деяких дослідив Блаж. Митрополит Іларіон у етимолого-семантичному словнику української мови [7].

Метою дослідження є аналіз походження герпетонімів з позицій зоології, їх взаємозв'язки із антропонімами та топонімами. Запропонована робота може розглядатися як своєрідний народний словник герпетофауни для студентів, вчителів, науковців.

Предметом дослідження став збір народних назв плазунів, їх етимологічний аналіз і класифікація за біологічними характеристиками. Матеріали подаються за такою схемою: група назв із подібною етимологією –

українська наукова назва – латинська назва – прізвище автора в дужках – народні назви плазунів.

Серед слов'янських автохтонних власних імен в побуті українців XIV–XVII століття, які наводить М.О. Демчук [3] є й такі, що походять від герпетонімів – Змий, Зміякъ, Змиенко, Полозь. У сотні Івана Бабича за «Реєстром Війська Запорізького 1649 року» Переяславського полку на 1649 рік як джерела, де вперше систематизовано прізвища серед козаків, записаний Змеенько, а в «Указателе к изданиямъ временной комиссії для разбора древнихъ актовъ. Высочайше учрежденной при Кіевскомъ, Подольскомъ и волынском генерал-губернаторе (отъ 1845 по 1877 годъ): Имена личныя» – Змиевский, Змиевъ, Змієвъ.

Існує цілий ряд мотивуючих причин за якими географічні об'єкти отримували свої назви від герпетонімів [6]. Таким є гідронім *Змієве* – оз. в групі Прогнойських озер на Кінбурнській косі (за переказами місцевих жителів, на берегах озера водилося багато *змій* (Serpentes)); оронім *Змієвиця* – верш. в Карпатах (біля смт. Верховина Івано-Франківської обл.) (назва від *змія* «гадюча гора, гадюче місце»); *Змієві вали* – народна назва стародавніх технічних захисних споруд – численних земляних валів довжиною до двох тисяч кілометрів і висотою 16 метрів, що простягалися на пд. від Києва через значні простори України і Молдови вздовж Дніпра, його пр. Трубежа, Стугни, Росі та ін. Залишки Зміїних валів і досі збереглись у багатьох місцевостях України. Як доведено вченими (А.С. Бугай, М. Брайчевський та ін.), земляні споруди створювали, починаючи з половини II ст. н. е. і кінчаючи UI ст. н.е., відновлені в UII ст. н. е. антським союзом східнослов'янських племен (предків полян і древлян) для захисту від нападу завойовників, зокрема могутніх тоді аварів. Вали були не лише оборонними спорудами, а й умовним кордоном своїх земель з землями завойовників, які уособлювали собою образ страшного Змія. Це, очевидно, і послужило причиною їх метафоричної назви – *Змієві вали*. Назва *Зміїв* (з 1976 по 1990 рр. – Готвальд) – м., р.ц. Харківської обл. відома з часів Київської Русі (XII ст.). У літописі говориться, що Новгород-сіверський

князь Ігор Святославович для охорони південних кордонів Русі від половців заснував *Змієве городище*. Воно побудоване в урочищі *Зміїному*, від якого й отримало назву. На Україні гідронім *Уж* – рр.: л. пр. Лабірця (бас. Дунаю) та р. в бас. Тиси й Прип'яті. Одна з гіпотез пояснення гідроніма *Уж* пов'язана з назвою плазуна *вуж* (*Natrix*) – «рід змій родини вужевих», вжитою у переносному значенні «вузька і покручена річка». На річці *Уж* розташоване місто, обласний і районний центр Закарпатської обл. – *Ужгород*. Початкова назва цього міста до нас не дійшла. У верхів'ї р. *Уж*, поблизу кордону із Словаччиною, лежить село *Ужок* і один з найбільших перевалів в Українських Карпатах – *Ужоцький перевал*. На теренах нашої держави зустрічаються гідроніми *Ужик*, *Ужога* тощо; *Черепаша* – оз. в с. Стара Басань Бобровицького р-ну Чернігівської обл.; урочище в с. Любче Рожинецького р-ну Волинської обл. та ін. Назви походять від апелятива *черепаша*.

У результаті аналізу походження народних назв, їх відповідності біологічним характеристикам тварин герпетоніми можна класифікувати за такими ознаками.

Для встановлення видової приналежності особин класичними методиками традиційно використовують **анатомо-морфологічні особливості будови** тіла плазунів. Цей принцип лежить у основі творення герпетонімів науковцями та аматорами-природознавцями. Видоніми акумулювали у собі різноманітні характеристики форми голови, тулуба, ніг, хвоста, їх розміри, колір лусок плазунів і мотивовані наступними чинниками.

1. Особливостями поверхні тіла. Веретільниця ламка *Anguis fragilis* L., *гладій*, *гладунка*, *гладии* [1] – народні назви походять від прикметника *гладкий* і зумовлені дуже гладенькою, заокругленою ззаду лускою на тулубі цієї безногої ящірки. Заслуговує уваги припущення про те що зазначені назви можуть бути пов'язані з дієсловом *гладити*. Коли веретільниця помічає дощового черв'яка чи молюска вона повільно наближається до нього і обмацує, ніби гладить свою здобич, а потім повільно заковтує її. Серед ящірок нашої

герпетофауни веретільниця виділяється довгим, до 60 см тілом, тому й названа *довганею* [1].

2. Особливостями забарвлення. **Мідянка звичайна** *Coronella austriaca* Laur., *вінчанка гладиця* [10] – народна назва походить від слова *вінець* «вінок, корона, сонячна корона» і співзвучна з латинською назвою роду **Coronella** від *corona* «вінець». Герпетонім пов'язаний із золотистим відтінком мідно-бронзового тіла тварини. На голові мідянки є дугоподібна, вирізана спереду стрічка спереду очей і ломана лінія, яка перетинає надочні та лобні щитки. Слід зазначити, що у перекладі з грецької лексема *корона* «загнутий кінець лука; ручка дверей, кільце», а одне із значень слова *в'їнець* «бинда» у значенні стрічка. Необхідно провести додатковий аналіз взаємозв'язків між назвами мідянки, латинським видонімом *corone* на позначення **Ворони звичайної** *Corvus corone* L. та обрядом вінчання або коронування молодих. Обов'язковими атрибутами весілля були стрічки, які в'язали на голови нареченій та дружкам, а молодих називали – *князь, княгиня*.

Функціональні та фізіологічні характеристики плазунів відіграють важливу роль в утворенні наукових і народних систематичних назв плазунів. У цій тематичній групі мотивація назв пов'язана з особливостями руху, характером переміщення, звуками, які утворюють плазуни та характером їх живлення.

1. Герпетоніми, які мотивовані особливостями руху та характером переміщення. **Полоз лісовий** *Elaphe longissima* Laur., *лізак* [9]; *лізунка* «гадюка» [4] – народні назви походять від слова *лізти* «пересуватися по поверхні всім тілом, плазувати» і пов'язані із способом переміщення плазунів. Герпетоніми *плаз, плазьма* [4] на позначення всіх плазунів є запозиченням із польської мови *plaz* «плазун»; пор. *плазом* «повзком. Повзучи», *навплаз* «плазом», *розплазний* «плазуючий».

2. Герпетоніми, які мотивовані звуками, що утворюють плазуни та характером їх живлення. **Гадюка звичайна** *Vipera berus* L., *шипотинник*,

шипотинниця [1] – народні назви походять від дієслова *шипотіти* «шипіти» і зумовлені шиплячими звуками, які утворює гадюка. Подібна мотивація у народних орнітонімах *шипунь, шипунка* [2] на позначення Лебедя шипуна *Cygnus olor* Gm. та домашньої китайської качки.

Деякі назви плазунів зумовлені *екологією популяцій та особливостями біотопів мешкання.*

Вуж водяний *Natrix tessellata* Laur., **мочарник** [9] – народна назва походить від *мочар* «драговина, трясовина, низинне місце з підгрунтовою водою» і зумовлена вологими місцями, які обирає вуж для проживання. Вужі водяні поза водоймами зустрічаються дуже рідко. Інколи поряд з ним мешкає **Вуж звичайний** *Natrix natris* L., який номінований у народі як *водянка* [1]; *лужник* [9]. Герпетонім *мочарник* може бути пов'язаним із лексемою *моча* «сеча» і мотивований звичкою вужів мочитися в разі небезпеки. Відомо, що зловлений у руки вуж для захисту виділяє із клоаки жовто-білу рідину з неприємним запахом.

Поширеним у зоологічному називництві є спосіб мотивації за *подібністю з іншими тваринами і рослинами.*

Мідянка звичайна *Coronella austriaca* Laur., *гладкий уж* [10] – народна назва мотивована зовнішньою схожістю мідянки з **Вужем водяним** *Natrix tessellata* Laur. Для широко розповсюдженого **Вужа звичайного** *Natrix natris* L. типовими є жовті чи оранжеві «вушка». Водяний вуж «вушок» не має і це створює певні труднощі коли початківці-герпетологи намагаються відрізнити його від мідянки. У народній назві тонко зафіксовано, що луски мідянки гладенькі, а у вужа на лусках тулуба і хвоста є різкі реберця. За цю особливість поверхні луски мідянку називають ще й *гладунка* [4]. **Полоз лісовий** *Elaphe longissima* Laur., також, має певну схожість із вужем, тому серед народних герпетонімів на його позначення є й такий, як *ескуланів уж* [10]. З іншої сторони **Вужа звичайного** *Natrix natris* L. називають *полозом* [10].

У наукових і народних герпетонімах заковдані деякі назви предметів і засобів людської діяльності. Вони виникали на основі асоціативного **взаємозв'язку із антропогенним чинником.**

1. За асоціативним зв'язком із предметами, людьми та їх діяльністю.

Веретільниця ламка *Anguis fragilis* L., **веретільникъ, веретільниця, веретенниця, вертій, веретюнничка** [1] – народні назви пов'язані з дієсловом вертїтися за властивістю безногої ящірки зиватися коли вона «вигвинчує» дощових черв'яків з нірок і походять від веретено. Веретено – дерев'яна, точена паличка, яка загострена з одного кінця і товща з іншого, для ручного прядіння. За схожістю з веретеном подібні назви мають риба – **Щипівка звичайна**, або **Сиква** *Cobitis tenia* L. **вертельчик** [5], рослини – **Хвощ польовий** *Equisetum arvense* L. **веретенце** [4] – назва дана за веретеноподібну форму стебла та **Дягель лікарський** *Arhangelica officinalis* (Moench) Hoffm. **веретень** [4] – за вертикальний корінь, який нагадує веретено.

Черпаха болотяна *Emys orbicularis* L. **коритна жаба, коритнячка** [1]; **коритниця, коритняк, коритнянка, корячка** [9] – народні назви виникли на основі асоціацій, які виникли на основі схожості панцира черепахи з коритом. Подібна назва **коритайка** зустрічається у **Черепашки беззубки** *Anodonta* [4].

2. За асоціативним зв'язком з міфами, легендами, повір'ями та символічним значенням. **Черпаха болотяна** *Emys orbicularis* L., **коровка** [1] – народна назва виникла у зв'язку з повір'ям, яке побутувало на території Чортківщини за яким черепаху «тримають її, щобъ вели ся корови» [1, с. 17]. Черепаху на Україні вважали дуже корисною для корів. Їх часто тримали у ночвах з поміями, які давали пити коровам. Вважали, що коли корова лиже черепаху – в неї стає густішим і смачнішим молоко. Герпетонім **футькало** [1] зумовлений уявленнями про те, що ніби то черепахи можуть подавати голос «людь тамошній твердить, що «фітькала» въ ночи голосно озиваються «футь! футь!» або «фітькають» [1, с. 22].

Висновки

1 Засновником української герпетологічної номенклатури є відомий біолог, лінгвіст, голова математично-природописно-лікарської секції наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка І. Верхратський. Становлення народної герпетологічної термінології відбувалося у роботах М. Шарлеманя, І. Турянина, Є. Писанця та ін.

2 Усі розглянуті нами етимологічно-прозорі народні назви плазунів за особливостями мотивації можна поділити на п'ять груп. За чисельністю розглянутих видів (35) та кількістю народних герпетонімів (75) групи репрезентовані таким чином (кількість видів/кількість народних назв): за анатоμο-морфологічними особливостями (7/16); за функціональними та фізіологічними властивостями (6/9); за екологією популяцій та особливостями біотопів мешкання (3/4); за схожістю з іншими тваринами та рослинами (6/8); за взаємозв'язок із антропогенним чинником (13/38).

3 В основі народного герпетологічного називництва домінують мотиви пов'язані асоціативним зв'язком із міфами, легендами, повір'ями та символічним значенням плазунів (27 народних назв). Образи плазунів, насамперед гадюки, широко представлений у міфах, легендах, повір'ях, казках, народній обрядовості та символіці. Гадюка (змія) є символом енергії життя; воскресіння і водночас смерті; кругообігу явищ; інтуїції; глибокої мудрості; прихованих знань; духовних скарбів. Вона символ злоби, люті, підступності, лукавства, знаряддя кари Божої, спокуси. З іншого боку, змія – емблема медицини, символ зцілення, гігієни, вона дочка землі, матір усього живого, ідеал працелюбства. У багатьох міфологіях світу змія вважалася охоронницею джерел життя і безсмертя, а також недосяжного багатства духу. Змія «може бути символом найпотаємнішої мудрості й величезних таємниць», і вважають, що змія є символом та атрибутом активних сил (позитивних та негативних), які керують світом. Широко відомий гностичний (теософічний) символ Уробороса – змії, яка кусає свій власний хвіст. Це означає вічність, опору світу. Окрім того, змія означала також сублимацію особистості, тобто відхід від «мирського

життя» і посвячення себе лише духовним устремлінням. У католицьких єпископів одним із знаків розрізнення був кадукей – жезл із симетрично переплетеними зміями. Вони символізували рівновагу сил Добра і Зла. У Біблії змії – емблема злісності, лютої, підступності, лукавства. Диявол прийняв образ змія і підмовив Єву з'їсти заборонений плід яблуна. «І сказав змії до жінки: «Умрете – не вмрете! Бо відає Бог, що для того, коли будете з нього ви їсти, ваші очі розкриються, і станете ви, немов Боги, знаючі добро і зло!» (Книга Буття 3. 4-5). Господь Бог покарав і змія, і жінку: «За те, що зробив ти оце, то ти проклятий над уся худобу, і над уся звірину польову! На своїм череві будеш плазувати і горох їстимеш у всі дні життя свого» (Книга Буття 3,14).

В українському фольклорі зустрічаються багато легенд та повір'їв про походження черепахи із двох полумисків скупкої невістки, чи про черепаху володаря розрив-трави, яка розкриває будь-який замок, вужа, що ссе корову, полоза, який ганяється за людьми. Образи плазунів широко представлені у казках, прокльонах, прислів'ях, загадках, замовляннях на благословення рабу Божому, від хвороб, для гасіння пожеж тощо. Такі уявлення про плазунів склали основу народної зоології, культури українців і на їх основі виникло найбільше народних фольклорних назв на позначення плазунів.

4. До другої групи можна віднести герпетоніми, які зумовлені: асоціативним зв'язком із різними предметами, людьми та їх діяльністю (11); особливостями забарвлення (10).

5. Третя група включає герпетоніми, зумовлені: схожістю з іншими тваринами та рослинами (8); особливостями поверхні тіла (6); характером переміщення тварини (5); звуками, які утворює тварина (4); екологією популяцій та особливостями біотопів мешкання плазунів (4).

Список використаної літератури

1. *Верхратський І.* Початки до уложення номенклатури и терминологии природописної, народнєї и замітка о волоськімъ-павуку. – Львівъ : Въ печатні М.Ф.Поремби, 1864–1879. – Т. I–VI.
2. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М. : Госиздат иностр. и нац. словарей, 1956. – Т. 1-4.
3. *Демчук М. О.* Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. / М. О. Демчук. – К. : Наук. думка, 1988. – 172 с.
4. *Етимологічний* словник української мови : в 7 т. / уклад. : Р. В. Болдирєв та ін. ; редкол. : О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982–2007. – Т. 1–5.
5. *Коломиец В.Т.* Происхождение общеславянских названий рыб / В. Т. Коломиец. – К. : Наук. думка, 1983. – 158 с. – К IX Международному съезду славистов.
6. *Куйбіда В. В.* Екологія і географічні назви : [монографія] / В. В. Куйбіда. – Фастів : Поліфаст, 2002. – 176 с.
7. *Митрополит Іларіон.* Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон ; [за ред. Ю. Мулика-Луцика]. – Вінніпег : Волинь, 1979–1994. – Т. 1–4.
8. *Писанець Є.* Земноводні України : (посіб. для визначення амфібій України та суміжних країн) / Є. Писанець. – К. : Вид-во Раєвського, 2007. – 192 с.
9. *Турянин І.* Народні назви тварин // Зелені Карпати. – 1996. – № 1-2. – С. 64–68.
10. *Шарлемань М.* Назви птахів (проект) / М. Шарлемань, К. Татарко // Словник зоологічної номенклатури (1927–1928) / [за аг. ред. Н. Шарлеманя]. – К. : [Фиксим. відтворення 1927–1928 рр.] Наук. думка, 2005. – Ч. 1. – С. 1–67.
11. *Яната О. А.* Сучасне становище і коротка історія розроблення української природничої термінології / О. А. Яната // Матеріали до української природничої термінології і номенклатури. – 1920. – Т. 1. – С. 232–236.